הרב שלמה אבינר

הלכות כספים בקבוץ

א. ריבית
1) הלואת הקבוץ לבנים יוצאים
2) פרטים נוספים הקשורים לריבית בחיי הקבוצה
3) היתר עיסקא כללי בקבוץ

ב. מעשר כספים
1) חובת החבר מתקציבו האישי
2) חובת הקבוץ מהכנסותיו

ג. מצות צדקה בקבוץ
1) מבנה הקבוץ כלפי פנים ביחס למדרגות הצדקה
2) סוציאליזם ופילנטרופיה
3) האם מסים בכלל צדקה?
4) לא לבזבז יותר מחומש?
5) צרכיו של העני לעומת צרכיו של הנותן

א. ריבית

1) הלואה לבנים יוצאים

שאלה: האם מותר לקבוצה להלוות כספים לבנים יוצאים בריבית נמוכה (במטרה לשמור קצת על ערך הכסף)? ואף אם נמצא דרך לעשות זאת בצורה מותרת, האם נכון וישר הדבר?

תשובה: א. יש כאן איסור ריבית מן התורה, אע"פ שעושים כן בגלל ירידת ערך הכסף (שו"ע יו"ד, קסה).

ב. אף הלוואה צמודה למדד יוקר המחיה (או הבניה) נחשבת כריבית מדרבנן ("דיני ממונות" הרב בצרי, עמ' קכב; "נועם" ט"ז, הרב גליקמן), שהרי אסור

להלוות סאה פירות על מנת שיחזיר לו סאה פירות, בגלל התנודות האפשריות של ערך המטבע (יו"ד קסב). כללו של דבר, אין הולכים אחר כח הקניה של המטבע, אלא אחר הערך הנקוב עליו.

אמנם יש חכמים שהתירו להצמיד לדולר, שהוא כאילו מלוה לו דולרים ממש ("צור יעקב", קה) ויש אוסרים ("דיני ממונות", עמ' קכד).

ג. אמנם גדולי ישראל מצאו דרך להלוות כאילו בריבית, ודרך זו נקראת "היתר עסקא" של מהר"ם (ר' מנדל ב"ר אביגדור, אב"ד קראקא בשנת שס"ו; ויש גם דרכים אחרות), ופירושו הוא שאני עושה שותפות או עסק עם חברי, ומוסר לו כספים לצורך השקעתם בעסק (קצור שולחן ערוך סי' סו).

ד. אע"פ שמן הדין מותר להשתמש בהיתר עסקא, יש להבחין בין המקרים. אם אדם נעשה עני וזקוק להלוואה כדי להתאושש ולעמוד על רגליו, הרי התורה צותה להלוות לו כדי לסייעו, ואם נלוה לו בהיתר עסקא ונשים עליו נשך, אנו הולכים נגד כוונת התורה.

אמנם אם אדם רוצה ללוות כדי לפתח את עסקיו, ומן התורה איננו מצווים להלוות לו, אין רע אם נעשה היתר עסקא, כדי לקבל חלק מן הרווחים על ידי השקעתנו ("מקור חיים" לרח"ד הלוי, ח"ה 469).

ה. ואם אדם משתמש בהיתר עסקא, לא כדי להרויח, אלא כדי לשמור על הערך הריאלי של הכסף, ע"י ריבית, או על ידי הצמדת ההלוואה לאינדקס, שגם עבור זה יש צורך בהיתר עסקא, יש טענה ישרה למלוה לאמר: איני רוצה להרויח אבל גם איני חייב להפסיד. ("דיני ממונות", עמ' קכד).

ו. אמנם לכאורה כל היתר עסקא תופס רק אם אני מלוה כסף למי שמשתמש בו בשביל עסק, ואני מקבל חלק מן הרווח; אבל אם הכסף מיועד לפרנסתו או לקנות דירה, אין שייך כלל היתר עסקא (קצור שולחן ערוך סו, י). ויש שהתירו, באומרם שלולא הלוואתי היה מסתבך ומפסיד כספים, ואף אם הלוואתי אינה מביאה לו רווחים מכל מקום היא מונעת ממנו הפסדים, ורשאי אני לקבל חלקי. ויש שחלקו על סברא זו, ומצאו דרכים אחרות של היתר, שאף בהן יש פקפוקים (שם; "דיני ממונות", עמ' קסא).

כללו של דבר, השמוש בהיתר עסקא כדי להלוות בריבית (או להצמיד ליוקר המחיה) אינו חלק, אך מכל מקום נוהגים כן.

סכום: בלי היתר עסקא אסור בהחלט להלוות בריבית או להצמיד למדד; השמוש בהיתר אינו כל כך חלק, וההכרעה תלויה בחשיבות הכלכלית של הדבר עבור המשק, ובשקולים אחרים.

2) כמה פרטים הקשורים לריבית בחיי הקבוצה

הלוואות מבנק ממשלתי או לבנק ממשלתי — וה"ה בכל גורם ממשלתי אחר — לכל מטרה שהיא, אין בהן איסור ריבית, שהרי אין בעלים מסויימים לכסף זה ("הר צבי", יו"ד קכו; הרב עובדיה יוסף, "אור תורה" מ'); כגון, מלוה בטחון, מלוה קליטה, הלוואות ממשרד השכון, משרד התיירות, משרד החקלאות וכו'.

הפקדת כסף בריבית בבנק שאינו ממשלתי, יש מתירים מפני שהבנק הוא "בערבון מוגבל", דהיינו שאין בעלי המניות אחראיים לחובות הבנק באופן אישי אלא אחריותם מוגבלת מראש לרכוש הבנק; ויש חולקים (ראה "נועם" ב, ג וי"ב). מכל מקום ודאי שאפשר להשתמש בזה בהיתר עסקא, שהרי כסף הבנק מושקע בעסקים.

יש לכל הבנקים בארץ ישראל "היתר עסקא כללי", דהיינו שחתמו על הצהרה שכל פעולותיהם על פי היתר עסקא. יש אומרים שדרך זו מועילה דיעבד, ויש שמפקפקים בעצם הענין, כל זמן שאין חותמים במפורש על היתר עסקא בכל מקרה. וראה להלן על כך.

3) היתר עסקא כללי בקבוץ

לפני כמה שבועות הותקן אצלנו היתר עסקא כללי, כדי להציל מאיסור ריבית, וזה ענינו:

1) איסור ריבית חמור מאד. כתב הרמב"ם: "המלוה בריבית עובר על ששה לאוין: לא תהיה לו כנושה, את כספך לא תתן לו בנשך, ובמרבית לא תתן אכלך, אל תקח מאתו נשך ותרבית, לא תשימון עליו נשך, ולפני עור לא תתן מכשול. והלוה עובר בשנים..." (ה' מלוה ולוה ד, ב).

2) ישנם הרבה דברים אשר עלולים להכשל בהם באיסור ריבית, אע"פ שלכאורה לא נראה כן. והנה כמה דוגמאות:

א) "פקדונות": חברת החשמל גובה דמי אחריות על חפצים שהיא משאילה או משכירה ומשלמת עליהם ריבית.

ב) ביטוח הסכמים: המאפשרים למבטח אחרי זמן מסויים לקבל את הקרן עם ריבית או רווח אחר מלבד הביטוח.

ג) תוספת עבור אשראי (מחיר מוגדל למשלם בתשלומים).

ד) תשלום מראש עבור סחורה, תמורת הבטחת המוכר לעמוד במחיר שנקבע, מבלי שהקונה יסבול מהתיקרות.

ה) הלואות צמודות למטבע חוץ או לאינדקס (כל הצמדה דינה כריבית, כנ"ל בשאלה הקודמת).

3) וכן בעיות ספציפיות לקיבוצים:

א) הצמדת תקציבים או יתרת תקציבים למדד, לזכות או לחובה.

ב) החזר הוצאות למודים של בנים יוצאים הצמודות או נושאות ריבית.

ג) "פקדונות חברים" צמודים.

4) אין כאן המקום להאריך בבירורים לגבי כל מקרה, מכל מקום אין מי שיטען שחיינו נקיים מריבית.

5) לכן הוחלט להתקין היתר עסקא כללי, אשר חתמו עליו חברי המזכירות והדעה על כך נמסרה לאסיפה הכללית. "עיסקא" פירושה תנאי שותפות כאלה אשר אין בהם ריבית. "כללי" פרושו שאין צורך לכתוב שטר היתר עסקא על כל עסק בפרט, אלא שטר אשר בו אנו מצהירים שכל עסקינו הם על פי היתר עסקא.

מי שחותם על שטרות, מבצע עסקות וכדו', די לו להוסיף לפני החתימה שלש מילים — "על צד היתר עסקא" או בראשי תיבות "עצה"ע". לבעלי תפקידים חולקו חותמות כאלה.

והרי נוסח שטר היתר עיסקא הכללי:

אנו החתומים מטה, באי כח קבוצת לביא, מודים ומגלים דעתנו בזה, שכל עסקי ממון שיהיו נעשים בין הקבוצה לבין חבריה, וכן בין הקבוצה לבין אחרים מאחינו בני ישראל, הן כסף ושוה־כסף שנקבל מהם, והן מה שניתן להם, בתורת הלואה, בהרחבת תשלומי מקח וממכר, בקנית ומכירת שטרות, במשכנתאות, ובכל עניני ממונות אשר יש לחוש בהם לאיסור ריבית דאורייתא או דרבנן, יהיה הכל בתורת עסקא, על צד היתר עסקא כתיקון מהר"ם ז"ל ורבותינו שאחריו, כמבואר ב"חכמת אדם".

דהיינו, אם נהיה אנחנו המקבלים, הננו משעבדים את עצמנו על פי תנאי עסקא הנ"ל לעסוק במעות ככל הצורך וכפי שיוסכם עם הנותן, בנכיון סכום מסויים לשכר עמלה. וכן כשנהיה הנותנים, אנו מוסרים על פי תנאי עסקא הנ"ל ובהתאם למה שיוסכם עם המקבל. והננו נותנים בחתימת ידנו על השטר הזה כח ותוקף ועוז לכל דין ודברים שיהיו לנו על אחרים או לאחרים עלינו, להתדיין עמנו על סמך כתב זה בחיוב ושעבוד נכסים, ועלינו לשלם כפי אשר יושת עלינו בבית דין, בלי שום טענות ומענות. והננו מקבלים עלינו שלא נחזור בנו משעבוד והתחייבות אלה.

והננו מתנים בפירוש שאם נעשה היתר עסקא פרטי לצורך עסק מסויים לא יורע ע"י כך תוקף שטר זה לגבי שאר העסקים.

וכן אנו מתנים שאם נקבל או ניתן הלוואות בגמ"ח בפירוש לא יחול כלל שטר זה עליהן.

ניסחתי נוסח זה על יסוד הנוסח של אדמו"ר מלובלין בקונטרס "תקנת רבים" ובהסכמת הג"ר א.ד. אוירבך מטבריה.

ב. מעשר כספים בקבוץ

שאלה: לפי המקובל שיש לתת מעשר למטרות צדקה מכל סכום כסף שמגיע לידו של אדם, מתנה או ריוח; האם על חבר קיבוץ להפריש מעשר מכל התקציבים העומדים לרשותו? וכן האם הקיבוץ חייב לעשות כן מכל הרווחים שלו?

תשובה: 1) **באשר לחבר באופן אישי,** עליו להפריש רק מהתקציב האישי (המכונה "תקציב חופש"), שהוא התקציב היחידי שאפשר לממש אותו בכסף, אבל לא מתקציבים אחרים כגון הלבשה או אספקה קטנה, כי מצות מעשר כספים חלה על כסף ולא על דברים אחרים (מפי ת"ח).

2) **באשר לקיבוץ** הבעיה קשה מאד, שכן כל סכומי הצדקה שהקיבוץ נותן נעים בסביבת $^1/_2\%$.

אמנם יש דעות בפוסקים שמיסים המיועדים לנצרכים (כגון חלק ממה שמיועד למשרד הסעד ומשרד החנוך) גם כן נחשבים כצדקה (ציץ אליעזר ח"ט, סי' א) ואפשר לסמוך עליהם, אבל עם כל זאת לא נגיע ל־10% מן הרווחים.

ויש לציין שצדקה פירושה דווקא מה שמיועד לעניים ולא למצוות אחרות. אמנם כבר נאמר שמצוה מן המובחר לתת 20% מן הרווח (ראה להלן פרק ג'), אבל כבר הסכימו הפוסקים שאפשר להפריש את ה־10% השניים לכל מצוה, אפילו בשבילו, כגון לקנות ספרי קודש, תפילין ושאר תשמישי מצוה; אבל ה־10% הראשונים חייבים להיות צדקה ממש.

ישנם הרבה פוסקים שהכריעו שכל ההוצאות עבור ילדים מעל גיל שש, הן למזונות והן ללימודים, נחשבות לצדקה ("דיני ממונות" ח"א, עמ' תח ועמ' תיב), מכיון שמן הדין אין אדם חייב לזון את בניו הגדולים (ראה כתובות מט, ב). ואמנם לפי תקנת הרבנות הראשית לישראל, יש לזון אותם עד גיל 15 או 18, אבל היא לא חקנה שחייב לזון אותם דווקא שלא ממעשר כספים.

היתר זה הוא דחוק מאד, והפוסקים כתבו בפירוש שרק מי שמצבו הכספי הוא קשה מאד, רשאי להשתמש במעות מעשר כספים לזון את ילדיו (אמנם, למשל, השתתפותנו בהחזקת בית הספר האזורי למעלה מחיובנו הפרופורציונלי, בודאי שהיא נחשבת כצדקה כלפי הילדים האחרים), אבל לא מצאתי "היתר" אחר. יתכן שמצבנו הכספי הוא דחוק, אלא שאין הוא נמדד באותם אופנים כמו מצבו של היחיד. יש לדון אם הוא נמדד על פי מאזן התשלומים שלנו או על פי רמת החיים שלנו. בינתיים, כאמור, אפשר להחשיב בדוחק את כל הוצאות החנוך והטפול

בילדים מעל גיל שש כצדקה, וזה בודאי מגיע לעשרה אחוז, וזאת הדרך היחידה ללמד זכות עלינו. (אמנם יש להקל ע"פ מה שמכריע בספר "מעשר כספים" לרב אלברט, עמ' רכ, כדעת הפוסקים שמעשר כספים אינו אלא מנהג).

אבל באשר ליחיד בודאי שצריך הוא להפריש מתקציבו האישי. כמובן הוא יכול למנות את חברי ועדת צדקה של הקיבוץ כשליחים לתת סכומים אלו. אבל אין לאמר שהכספים שהקיבוץ מחלק לצדקה מכסים את חובותיהם האישיים של החברים, כי כאמור לעיל, המצב ההלכתי של הקבוצה הוא בעייתי — ולכן גם היחיד צריך לתת חלקו במצוה זו, אלא אם כן מצבו הכלכלי קשה ואז יש לדון בכל מקרה לגופו של ענין.

ג. מצות צדקה בקבוץ

מצות צדקה היא מצוה של גמילות חסד שאדם עושה בכספו. ברור שישנם עוד הרבה גוונים של גמילות חסד שאינם קשורים דווקא לכסף — כגון מתן עזרה, מתן עצה, הדרכה חינוכית וכלכלית; אבל אין אדם יוצא ידי חובת צדקה בכל אלו. מכאן תשובה לטוענים: במקום לתת צדקה לנצרכים, עדיף שנעזור להם על ידי פעולות שונות של מעורבות חברתית. יש כאן שני דברים חשובים שכל אחד עומד בפני עצמו (אע"פ שאפשר, כמובן, לשלבם). משל למה הדבר דומה? למי שיטען: במקום להניח תפילין עדיף שאתעטף בטלית פעמים נוספות ביום. ולא היא. תפילין לחוד וטלית לחוד. וכן הדין כאן: מצות צדקה בכסף לחוד, ומצות גמילות חסדים בזמנו, בגופו, בשכלו, בלבו — לחוד.

1. מבנה הקבוץ ביחס למדרגות הצדקה

במחשבת הקיבוץ מקובל לומר שחיי הקיבוץ בעצם צורתם, הינם המדרגה העליונה של צדקה. הדברים מתבססים על דברי הרמב"ם, (הלכות מתנות עניים, פרק י', הלכות ז'–י"ד), שבגלל חשיבותם, גם להמשך בירורנו, יש מקום להעתיקם בשלמותם:

שמונה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו.

א. מעלה גדולה שאין למעלה ממנה — זה המחזיק ביד ישראל שמך (שנעשה עני) ונותן לו מתנה או הלואה **או עושה עמו שותפות** או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול. ועל זה נאמר: "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך", כלומר, החזק בו עד שלא יפול ויצטרך.

ב. פחות מזה — הנותן צדקה לעניים ולא ידע למי נתן ולא ידע העני ממי לקח, שהרי זו מצוה לשמה; כגון לשכת חשאים שהיתה במקדש — שהיו הצדיקים נותנים בה בחשאי והעניים בני טובים מתפרנסים ממנה בחשאי. וקרוב לזה — הנותן לתוך קופה של צדקה. ולא יתן אדם לתוך קופה של צדקה אלא־אם־כן יודע שהממונה נאמן וחכם ויודע להנהיג כשורה, כרבי חנניה בן תרדיון.

ג. פחות מזה — שידע הנותן למי יתן ולא ידע העני ממי לקח. כגון גדולי החכמים שהיו הולכים בסתר ומשליכין המעות בפתחי העניים. וכזה ראוי לעשות ומעלה טובה היא אם אין הממונים בצדקה נוהגים כשורה.

ד. פחות מזה — שידע העני ממי נטל ולא ידע הנותן. כגון גדולי החכמים שהיו צוררים המעות בסדיניהן (בגדיהם) ומפשילין לאחוריהן ובאים העניים ונוטלין, כדי שלא יהיה להן בושה.

ה. פחות מזה — שיתן לו בידו קודם שישאל.

ו. פחות מזה — שיתן לו פחות מן הראוי, בסבר פנים יפות.

ח. פחות מזה — שיתן לו בעצב.

סעד, שיקום ומניעה

עד כאן לשונו הטהור של רבינו הגדול הרמב"ם. אם כן, **עשיית השותפות הקיבוצית** היא המדרגה העליונה של צדקה. אבל אם נתבונן היטב, נראה שהחברה הקיבוצית מהווה מדרגה עליונה מאשר "המעלה הגדולה שאין למעלה ממנה". הרמב"ם דיבר על אדם שנעשה עני, וכדי לשקם אותו, עושים אתו שותפות, או כדומה. אבל המשק הקיבוצי מכוון שמלכתחילה לא יתהווה מצב כזה של עניות. אין כאן שותפות משקמת עניות, אלא שותפות מונעת עניות. כך מתבארים הדברים ע"י הרב ד"ר אליהו יונג (במסתו "יחסי אנוש בתורת ישראל", בקובץ "בין אדם לחברו", מוסד הרב קוק, עמ' 118—125), המבחין בין שלש דרגות עיקריות:

א. הפאלייטיב, דהיינו סעד ארעי. זוהי מצות הצדקה במובן הרגיל של המלה.

ב. שיטת השיקום, כגון הלוואות, מתן עבודה מפרנסת או שותפות. זוהי המעלה העליונה שהרמב"ם דיבר עליה.

ג. שיטה פריבנטיבית, דהיינו מונעת, שהיא עליונה מהצדקה, והכוונה למבנה חברתי־כלכלי כזה, שיבטיח שלא תיווצר כלל וכלל מציאות של נתמכי סעד או זקוקים לשיקום.

למה לא כתב על כך הרמב"ם? איני יודע. אולי מפני שמדובר במה שהוא

למעלה מן הצדקה. יהיה הטעם מה שיהיה, צודקים הרואים את עצם המבנה החברתי שלנו כדרך עילאית של צדקה.*

כלפי כלל ישראל

אבל אם יצעד מישהו הלאה ויאמר: אם כן, הננו פטורים לתת מכספנו לנצרכים — תהפך בן־רגע עמדה זו לשווא ולשקר גלוי. וכי מצות צדקה קיימת רק בינינו לבין עצמנו בתוך הקיבוץ? מצות צדקה היא כלפי כל כלל־ישראל. נכון ש"ענייי עירך קודמים לעניי עיר אחרת", אבל אחר שדאגנו לחיי אנשי עירנו, מגיע תור החובה כלפי כלל־ישראל.

וסבי העירני להשערה שהאיסיים בנו לעצמם חברה שוויונית — אבל כל חסידותם היתה במעגל סגור ולא הקיפה את כלל ישראל, וחז"ל הסתייגו מדרך זו וכיוונו אליה באומרם "האומר שלי שלך, שלך שלי, — עם הארץ" (אבות ה', י', וע"ש בפירושיהם של אליעזר לוי ושל אברהם שטאל). אין לי מושג אם השערה היסטורית זאת נכונה או לא, אבל הרעיון הפנימי ודאי נכון.

1. סוציאליזם ופילנטרופיה

ישנה עוד נקודה הטעונה בירור. ישנם חברים בקיבוץ המרגישים "אי־נחת" מסויימת בקיום מצות צדקה (ואפילו לגבי זכר־מחצית־השקל לפני פורים), ובפיהם הנימוק הבא: "אנו חושבים שלא זו הדרך לפתור בעיות. שאיפתנו היא לבנות את מדינת ישראל על יסודות הצדק והיושר, ולא לעסוק בפילנטרופיה".

* יש שהעירו שאין הדברים נכונים, שהרי מצוות צדקה נאמרה רק כלפי מי שמצבו הכלכלי התדרדר או עלול להתדרדר בלי עזרה. וכן כתב הרב יעקב אריאל: "דברי הרמב"ם אמורים רק במי שתומך באדם **עני** על ידי שיתופו ברכושו או בעסקיו, אך מי שפרנסתו יכולה להימצא גם ללא הזדקקות לשותפות זו, מסתבר שאין מקיימים בשיתוף עמו מצוות צדקה כלל. יתר על כן, צורת החיים הקיבוצית מושתתת על התאמה חברתית **מלאה** בין כל חברי הקיבוץ, ומעצם טבעה אין היא יכולה לקלוט בתוכה אותם רבדים חברתיים הזקוקים באמת לשותפות זו לצורך פרנסתם" (הקבוץ בהלכה, ספר לזכר יעקב פיירברגר הי"ד, עמ' 43).
אפשר להשיב על דברים אלה, אבל אי אפשר לדחותם כלל, והרב אריאל בעצמו מסיים: "ניתן לומר, קואופרציה היא המסגרת ההולמת יותר את רעיונו של הרמב"ם, מאשר הקבוצה". ועוד יש להעיר שהביטוי "עושה עמו שותפות" — אין פירושו בהכרח שויון, וכל לומד הלכות שותפין יודע שיתכנו כל מיני שותפות לא שוויוניים, המעדיפים את בעלי הרכוש (כמו אצלנו, לגבי תקנון פקדונות חברים) — ובמקור דברי הרמב"ם, לא הוזכר כלל ענין השותפות, אלא כל דרך של עזרה כלכלית (רדב"ז בשם ספרי).

יפה, אבל מה יהיה עד אשר יקום תור הזהב של מדינה סוציאליסטית באמת, מה יאכלו אלה הזקוקים לאוכל וכד'?

המתבונן בהדרכת רבון העולמים בתורתו, יראה שאין סתירה בין שתי מצוות אלו. התורה ציותה על משטר שויוני ועל חלוקה צודקת של האדמה החקלאית — "לרב תרבה נחלתו ולמעט תמעיט נחלתו". כל משפחה קבלה מקור פרנסה שהתאים לגדלה וכך קדמה רפואה למכה, שקראנו: שיטה מונעת. יתר על כן, מחשש שמצב אידיאלי זה יתערער על ידי סיבות שונות, ציוותה התורה על החזרת הקרקעות ביובל, על מצות הלואה ועוד — שיטות השיקום. ועם כל זאת, לא הסתפקה התורה בבנין חברה צודקת ודרכי שיקום, אלא הודיעה לנו שאם "בכל זאת" אנשים מתרוששים, מצוה להגיש להם סעד ארעי — צדקה. הם הם הדברים שאמרנו בתחלה, שאין קיום מצוה אחת פוטר מקיום השניה.

צדקה אישית או ממלכתית

אמנם יש מבוכה אחרת: מה עדיף — צדקה אישית, או צדקה ממלכתית. אמנם כל אדם צריך לתת מעשר כספים, 10% מרווחיו (לא ניכנס לברורים הלכתיים איך לחשב). והנה, אנו משלמים מיסים למדינת ישראל, וחלק מהמיסים מיועדים לסעד, והוא צדקה; וכן חלק מיועד לחנוך, וחלק ניכר ממנו גם כן נחשב לצדקה. יש מקום רחב לאמר, שבזה אנו מגיעים ל־10% מרווחינו.

לכאורה, העיקר בצדקה שהכסף יגיע למי שזקוק לו, ומאי נפקא מינה אם צדקה זאת נעשית על ידי גורם ממלכתי. (שאלה זו מתעוררת אף בתוך הקיבוץ: האם עדיף שכל יחיד יחלק כספי צדקה, ויקבל תקציב עבור זה, או שהדבר ייעשה במרוכז על ידי מוסדות הקיבוץ?).

שאלה זו מורכבת מאוד, ויש לבחון אותה מצדדים שונים. ראשית דבר, יש לדעת ששיטה קהילתית ולפעמים כלל־ארצית היתה נהוגה במשך כל הדורות. במדרגה השניה שמנה הרמב"ם, מוזכרת קופת הצדקה שכל אחד נותן לתוכה, והחלוקה מתבצעת על ידי הממונים עליה. והנה תיאורה ע"פ רבינו הרמב"ם: "כל עיר שיש בה ישראל חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירים על העם מערב שבת לערב שבת, ולוקחים מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר קצוב עליו, והן מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת, ונותנים לכל עני ועני מזונות המספיקים לשבעה ימים. וזו היא הנקראת קופה" (מתנות עניים ט', א'). "מי שישב במדינה שלשים יום, כופין אותו ליתן צדקה לקופה עם בני המדינה..." (שם, י"ב). וזה דומה בעקרון למערכת המסוי שלנו.

תודעה אישית

אבל הרבה אינם שבעי רצון מתשובה זו. היא מספקת מבחינה שכלית, אבל מעיקה מבחינה מצפונית: מה בדבר תודעת הפרט? הכל הולך באופן אוטומטי, ואין שום מודעות למצות הצדקה. אין חינוך לצדקה, וזה מחליש את החינוך לגמילות חסדים ומידות טובות (ראה פרושו של הרב הירש על פרקי אבות — "שלי שלך, שלך שלי").

טענה זו צודקת. אף הצד החינוכי חשוב. והנה שתי דוגמאות מדברי הרמב"ם: "גדולי החכמים היו נותנים פרוטה לעני קודם כל תפלה ואחר כך מתפללים שנאמר: ואני בצדק אחזה פניך" (מתנות עניים י', ט"ו). כמובן איננו "גדולי החכמים", אבל כל אחד יסכים, שזו הדרכה הניתנת לכל אדם מישראל. (ובשולחן ערוך נאמר: טוב ליתן צדקה קודם התפילה — או"ח צ"ב, י'). הרי פרוטה אינה הרבה, וגם למה דווקא לפני התפילה? על כרחך, יש ענין מיוחד שכל אדם יתן צדקה באופן אישי, ובסמוך לעבודת ה' — אפילו הכמות זעירה.

ועוד דוגמא: בפרקי אבות נאמר "והכל לפי רוב המעשה" (ג', י"ח). ופירש הרמב"ם: "...כשיתן האדם למי שראוי אלף זהובים בבת אחת, לא תעלה בידו מדת הנדיבות כמו שמגיע למי שהתנדב אלף זהובים באלף פעמים ונתן כל זהוב מהם על צד הנדיבות; מפני שזה כפל מעשה הנדיבות אלף פעמים והגיע לו קנין חזק, וזה פעם אחת בלבד התעוררה נפשו התעוררות גדולה לפעול טוב, ואחר כך פסקה ממנו. וכן בתורה, אין שכר מי שפדה אסיר במאה דינרים או שעשה צדקה לעני במאה דינרים שהוא די מחסורו, כמו שפדה עשרה אסירים, או השלים חסרון עשרה עניים כל אחד בעשרה דינרים. ואל זה ההקש וזה הענין אמרו: לפי רוב המעשה, אבל לא לפי גודל המעשה".

אלה דברים ברורים שאינם זקוקים להסבר; הדגש מושם על היחס הנפשי של נותן הצדקה. אבל מצד שני, מרשימת שמונה המדרגות משתמע לכאורה להיפך. הרי עדיף לתת הלוואה, שהיא על פי רוב סכום גדול בבת אחת — מאשר צדקה, שיכולה להיות ערפילית של פרוטות. ואולי כוונת הרמב"ם שבתוך כל קטגוריה של צדקה, יש ללכת בדרך "רוב המעשה" כל זמן שאינו יורד למדרגה הנמוכה יותר. מכל מקום, מכיון שאין אנו עוסקים כאן בישוב סתירות ברמב"ם, תהיה אשר תהיה הדרך בה נצליח לכלכל דברי הרמב"ם האלה יחד, על פי הכללים הנקוטים בידנו ספר משנה תורה מכריע את פרוש הרמב"ם על המשנה, על כן לעולם העיקר הוא טובת העני, והעיקר הוא הצנע לכת בדרכי הצדקה כמבואר ב"שמנה המדרגות", ואם נצליח נוסף לכך ובמסגרת זאת להרבות מעשי הצדקה האישיים, הרי זו טובה כפולה ומכופלת.

3. האם מסים בכלל צדקה?

אחרי ברור הצד החינוכי, לא נוכל להשתמט מלדון בצד ההלכתי הטהור: האם אנו יוצאים ידי חובת צדקה בתשלום מסים?

נחלקו בזה הפוסקים: יש אומרים שמסים המיועדים לסעד אפשר להחשיבם כצדקה אם מתנה שמפריש לכך (שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט סי' א'), ויש אומרים שאין לפרוע מסים ממעשר כספים, כיון שחייב לתתו וקיימא לן כל דבר שבחובה אינו בא מן המעשר (ראה "דיני ממונות", הרב עזרא בצרי, עמ' ת"ח). לכאורה הדעה הראשונה דומה למה שהזכרנו לעיל על סדרי גביית צדקה בכפיה; ובאשר לתנאי בשעת ההפרשה, הוא גם שייך לבעיה של מודעות שהזכרנו. והדעה השניה, אף היא מובנת. לא יתכן שגמילות החסד תצטמצם במיצוי החובה, רק מה שאני חייב אני עושה ולא יותר. (בדומה לזה מונים חז"ל לגנאי "פרוש־מה־חובתי־ואעשנה" (סוטה כב, ב) — שכל עולמו הרוחני הוא עולם של חובות). ברור שאני משלם מה שאני חייב לשלם על פי חוקי המדינה, ובנוסף לכך, אני עושה מעצמי עוד גמילות חסד בכספי. בסיכום — מידי מחלוקת לא יצאנו.

הערכת צרכים סובייקטיביים

ועוד בעיה אחת בצדקה הממלכתית. לא בעיה חינוכית, לא בעיה הלכתית, אלא בעיה מעשית. צדקה ממלכתית אינה סלקטיבית, אינה מספקת, אינה מדריכה. היא אינה מספקת, כפשוטו. היא אינה מדריכה לא מבחינה כלכלית, במתן עצה למקבלי הסעד, איך להשתמש בכסף זה, וגם לא מבחינה אישית. והיא אינה סלקטיבית, היא פועלת על פי קריטריונים קבועים, ואלה לא תמיד מתאימים למציאות.

כל אלה דברים מובנים, ואין צורך לבארם. ברור שאין כאן ביקורת על מוסדות הסעד והחינוך שלנו, אלה הן מיגבלות הקשורות לכל מערכת ממלכתית. אך נתעכב על נקודה אחת.

כל משטר שוויוני דוגל בעקרון של "כל אחד לפי צרכיו". נשאלת השאלה: על אלו צרכים אנו מדברים, סובייקטיבים או אובייקטיביים. מה נפשך, אם תאמר סובייקטיביים, הרי אלו אינם ניתנים להערכה על ידי מוסד ממלכתי או צבורי. אם תאמר אובייקטיביים, הרי אלו אינם "אמיתיים", כי המושג של צורך טומן מעצם טבעו מימד של סובייקטיביות. זוהי קושיא מפורסמת שעסקו בה כל הוגי תורת השויון הסוציאלי. כמובן, אין בה לבטל את ערכו של משטר שוויוני, אלא יש בה ללמדנו שאין הוא ממצה את כל הצדק. לעולם צריכה להיות מסגרת כללית המיוסדת על חוקים קבועים, ונשאר כר פעולה נרחב ליחיד למלא את הפערים.

הוא הדין לגבי צדקה. לא יובן מדברינו כאילו יש כאן חס ושלום שלילת הצדקה הממלכתית. קדושתה במקומה עומדת, אלא שאין היא פותרת את כל הבעיות. ויש צורך בצדקה אישית כדי להשלימה (גם השוויון הקבוצי אינו מבטיח תמיד "שיהיה צדק", משום סיבות שונות שאין צורך לפרטן. על כן ניתנות סמכויות כספיות מסויימות לראשי ועדות למלא פערים בתחום הצריכה). אמנם צדקה ממוסדת (קופה) היא מדרגה ב' לפי הרמב"ם וצדקה אישית מדרגה ג' והלאה, אבל הרמב"ם עצמו כתב ש"כזה ראוי לעשות, ומעלה טובה היא, אם אין הממונים בצדקה נוהגים כשורה". וסעד ממלכתי בהיקף רחב, לעולם לא יצליח לגמרי "לנהוג כשורה".

פרוטה קטנה

שמא תאמר: ומה איפוא תוכל הקבוצה לפעול, וכל שכן מה תועיל תרומתו של החבר הפרטי? אין זו קושיא, שהרי "צדקה, כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול" (בבא בתרא ט'.); ולא עוד אלא שלעולם לא נוכל לפטור את עצמנו בטענה כזאת ממצוה זו, שהרי "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה לאחר" (רמב"ם מתנות עניים ז', ה'). לשם מה? הרי גם הוא מקבל צדקה מאחרים? כי המעלה הזו של צדקה יש לה משמעות מטפיסית־אבסולוטית־אלוקית, "אדם נותן פרוטה לעני, זוכה ומקבל פני השכינה" (בבא בתרא י'), ואין מקום להאריך.

4. לא לבזבז יותר מחומש?

ועכשיו נברר כמה גדרים כמותיים של מצות צדקה. ידועה התקנה המוזכרת בגמרא (כתובות נ'.): "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות". זאת אומרת, שאסור "לבזבז" יותר מ־20% מהרווחים לצדקה, שמא על ידי כך הוא בעצמו יהפך לעני, ויצטרך לצדקה. הניסוח ההלכתי כך הוא: "עד חמישית נכסיו — מצוה מן המובחר; ואחד מעשרה בנכסיו — בינוני; פחות מכאן — עין רעה" (רמב"ם, מתנות עניים ז', ה'). ויש אנשים ש"מפחדים" לתת יותר מעשרים אחוז. אולם אם נתבונן היטב, נראה שכלל זה אינו כל כך פשוט ויש בו כמה תנאים:

א) החפץ־חיים בספרו "אהבת־חסד", הדן כולו בעניני חסד וצדקה, מסביר שמדובר על מי שעל ידי ריבוי צדקה, מבזבז את הנכסים שלו, וזה פרוש הלשון "מבזבז"; אבל מי שיש לו הכנסה קבועה על יד מלאכה או עסק, יכול לתת צדקה יותר מחומש ממשכורתו. הרי כל טעם תקנה זו הוא, שלא יצטרך לבריות, והרי

הוא יקבל בחודש הבא את משכורתו שלמה (דף מ'). (ובדומה לזה אפשר להסביר שמדובר על מי שמחלק לצדקה כספים שהוא משתמש בהם לפרנסתו, כגון מחזור כספים שוטף של סוחר וכד', שברור שעל ידי זה הוא מכלה את מקור מחייתו).

ב) עוד לימדנו רבינו החפץ־חיים, שמה שאמרו שחומש הוא מדה יפה, היינו רק "בשלא נודע לו שיש בעיר עניים... אבל כשיודע שיש בעיר... אנשים מצוקים כאלו שאין לאל ידם להושיע את עצמם, מחוייב מדינא להפריש עד חומש נכסיו" (דף ל"ט), "וגם מותר לתת יותר מחומש כי באושא התקינו רק למחפש מצוות צדקה" (שם, הערה).

במלים פשוטות, אם יש יהודי טוב הרוצה לקיים מצות צדקה והוא הולך ומחפש עניים בכל הארץ, לו אנו אומרים: יישר כחך, אבל אל "תבזבז" יותר מחומש. אבל אם ידוע שיש אנשים במצוקה לא שייך לאמר די. ובימינו אנו, כל מי שבא במגע ישיר עם כל חלקי האוכלוסיא יודע שלבושתנו ולחרפתנו אנו עדיין שייכים לסוג השני. ועוד נפרט זאת בהמשך.

(וכאן מקום להזהיר על שמירת הלשון, שלא להוציא מפינו משפטים כוללניים כגון: אנשים כאילו־במצוקה הנם רמאים, נתמכי סעד מנצלים את המדינה, וכדומה. נכון שישנם רמאים, וזו בעיה גדולה, וכבר דיברה הגמרא (בבא קמא טז, ב) על המכשול שיש בצדקה לאנשים שאינם מהוגנים, אבל חס מלהחיל משפט זה על כולם. בדומה לזה מצינו במדרש, ויקרא רבה ל"ד: אמר העשיר לעני: למה אין אתה הולך ויגע במלאכה? ראה שוקים, ראה כרעים, ראה בעל כרס; ראה בעל בשר! (הרי אתה בריא בכל גופך). אמר לו הקב"ה: לא דייך שלא נתת לו משלך מאומה, אלא במה שנתחי לו — אתה מכניס לו עין הרע).

ג) התקנה רק היתה לבינונים ולא לעשירים. (אהבת חסד עמ' מ', חפץ חיים סוף ביאורו על אבות, חכמת אדם קמ"ד, י'). כי ברור שאם אדם עשיר, המרוויח מליונים לחודש, יתן יותר מ־20% צדקה ואפילו יתן 50% ואפילו יותר, לא יקרה לו דבר, ולא יצטרך לבריות ע"י כך.

ד) ובאמת יש לדייק היטב בלשון הרמב"ם "מצות עשה ליתן צדקה לעני כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת". זו הלכה א' של פרק ז'. ואחר כך בהלכה ה': "בא העני ושאל די מחסורו, ואין יד הנותן משגת, נותן לו כפי השגת ידו וכמה, עד חמישית נכסיו, מצוה מן המובחר וכו'".

אם כן, לכתחילה יש לתת לעני כפי מה שראוי לעני, ורק אם אין היד משגת — די בחומש.

5. צרכיו של העני לעומת צרכיו של הנותן

אבל, מה פרוש "כפי מה שראוי לעני", ומה פרוש "אין יד הנותן משגת"? הנה שוב לשון הזהב של הרמב"ם: "לפי מה שחסר העני, אתה מצווה ליתן לו. אם אין לו כסות, מכסים אותו, אם אין לו כלי בית, קונים לו. אם אין לו אשה משיאין אותו. ואם היתה אשה, משיאים אותה לאיש". (שם, ג'). פשוט, כל מה שצריך אדם נורמלי... ואפילו יותר אם צרכיו הסובייקטיביים דורשים זאת (כפי שאמרנו לעיל שמידת הצדק האמיתית של "כל אחד לפי צרכיו" חייבת להקבע על פי קריטריון סובייקטיבי), כמו שממשיך הרמב"ם: "אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על סוס, ועבד רץ לפניו, והעני, וירד מנכסיו, קונים לו סוס לרכוב עליו, ועבד לרוץ לפניו. שנאמר: די מחסורו אשר יחסר לו".

אם כך, תאמר, יתכן שלבסוף יהיה העני עשיר ממני! מה בכך? דברים אלה הם לי בגדר לוקסוס, אבל לו הם צורך. ובאמת כך מסיים הרמב"ם: "ומצווה אתה להשלים חסרונו, ואין אתה מצווה לעשרו". אבל לעני זה שהיה רגיל לכך, הסוס וכו' אינם עושר, אלא מלוי חסרון פשוט.

אולי נראה הדבר חזון רחוק, אבל לכל הפחות יש לדאוג לספק לעניים את הדברים החיוניים אפילו על חשבון הלוקסוס שלי — וכך היה אומר החפץ־חיים "אמרו חז"ל חייך קודמין לחיי חברך... אבל עשרך אינו קודם לחיי חברך" ("עמוד החסד", עמ' 18; "אהבת חסד", דף מ:). ויש דוגמא בגמרא: אם בעירנו יש מים לשתות ולא בעיר אחרת, אנחנו נשתה ולא הם ישתו, כי חיינו קודמים. אבל אם נותרו מים אחרי שכולנו שתינו, ונשאלת שאלה מה עדיף — מים לשתיה לעיר אחרת, או מים לכביסה לעירנו, ברור ששתיית עיר אחרת קודמת, ראה מחלוקת ר"י וחכמים בנדרים פ, ב.

אם כן, עלי לתת לנצרך כל מה שחיוני לו: דיור, כלי בית וכו', כל זמן שאינו פוגע במה שחיוני לי. מה פירוש דבר חיוני? קשה להגדיר. בכל דור משתנים הקריטוריונים. אבל בכל זאת, הדברים אינם מעורפלים כל כך. למשל יש מקום רחב לאמר שבזמננו, למשפחה, מכונת כביסה ומקרר, הינם דברים חיוניים. אם כן, צריך לדון מה קודם. מכונת כביסה שלו או נסיעת טיול שלי.

וכך מסופר בגמרא (בבא בתרא י, א): "וזו שאלה שאל טורנוסרופוס את רבי עקיבא: אם אלקיכם אוהב עניים, מפני מה אינו מפרנסם". (טורנוסרופוס הוא המושל הרומאי של יהודה הכבושה, ולפי ההשקפה הרומאית שהיתה נפוצה בעולם העתיק, הסדר החברתי של מעמדות, הוא סדר אידיאלי, כשחלק מן האוכלוסיא משולל כל זכויות, ומיועד להשאר בעניות כל חייו, בתפקיד של עבד. — אתם

היהודים, לעומתנו, חושבים שאין הדבר טוב; א"כ מדוע ברא רבונו־של־עולם את עולמו בצורה כזאת שמתהווים מצבים של עניות, ולא מנע אותם מראש).

"אמר לו: כדי שניצול אנו בהם מדינה של גיהנום" (עולם שאין בו מציאות של גמילות חסד, הוא גיהנום). "אמר לו: אדרבה, זו שמחייבתם לגיהנום, אמשול לך משל, למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שכעס על עבדו וחבשו בבית האסורים, וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו, והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, כששמע המלך, לא כועס עליו?... אמר לו רבי עקיבא: אמשול לך משל, למה הדבר דומה: למלך בשר ודם שכעס על בנו. וחבשו בבית האסורים, וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו, והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, כששמע המלך — לא דורון משגר לו? ואנו קרויים בנים שנאמר: בנים אתם לה' אלקיכם".

חכמים אמרו זאת בצורה חריפה מאוד. "אמר שמואל: אין בין העולם הזה לימות המשיח, אלא שעבוד מלכויות בלבד, שנאמר: כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (ברכות לד, ב). אפילו בימות המשיח יש עניים! וגם עינינו רואות, שאור הישועה זורח על ציון, ובמדה רבה אין עלינו שעבוד מלכויות, מאז קום המדינה אנו בעלי בית על עצמנו, אנו ריבונים על ארצנו, אבל הבעיה הסוציאלית קיימת וקיימת.

שמואל, כשציטט את הפסוק "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים ט"ו, י"א) בודאי ידע שיש לפני כן, פסוק אחר: "אפס, כי לא יהיה בך אביון" (דברים ט"ו, ד'). אין סתירה, אנו חייבים לפעול בכל כחנו שלא יהיה אביון, אבל תמיד יהיה מי שיחסר לו משהו. האביון אינו מוכרח להיות אדם שאין לו לחם, אלא אדם שחסר לו דבר חיוני. כמו שרש"י פירש בחכמתו, שאביון הוא מי שתאב לאיזה דבר. ואפילו בימות המשיח יש אפשרות לעשות חסד, חסד בממון, חסד בעזרה, חסד בדיבור, חסד במחשבה. בלעדיה אין כאן ימות המשיח אלא גיהנום (זאת מצאתי בספר של הפילוסוף היהודי הצרפתי לבינאס, "חרות קשה").

אמר רבי יהודה ברבי סימון: העני הזה יושב ומתרעם: מה אני ומה פלוני? פלוני יושב בביתו ואני יושב כאן? פלוני ישן על גבי מיטה ואני ישן על הארץ! ועמדת אתה ונתת לו — חייך, שאני מעלה עליך כאילו עשית שלום בינו לביני (ויקרא רבה ל"ד).